

UOT:745.

XVI – XVII ƏSRLƏRDƏ DEKORATİV–TƏTBİQİ SƏNƏTLƏR

*Allahverdiyeva Raziyyə Qiyas qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: XVI– XVII əsrlərdə Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənətin ən yüksək inkişaf mərhələsində parça istehsalı sənayesi də diqqəti cəlb edirdi. Toxuculuq sənəti ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Azərbaycan parçaları bütün dünyada məşhurlaşır. Azərbaycan parçalarının geniş şöhrət qazanmasına səbəb təkcə onların gözəl toxunuşunda və ya davamlı olmasında deyildi. Bu parçaların qiymətli cəhəti onda idi ki, bədii xüsusiyyət daşıyan naxışlarla bəzənirdi. Bu tipli parçaların bəzədilməsində həmçinin qızıl və gümüş saplardan istifadə olunurdu.

Açar sözlər: parça, bəzək, bədii yaradıcılıq, toxuculuq

Ключевые слова: ткань, украшение, художественное творчество, ткачество

Key words: fabric, decoration, artistic creativity, weaving

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə keçirir.

Bu əsrdə xüsusilə toxuculuq sənəti yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Səfəvilərin adı ilə bağlı olan bu dövrə Azərbaycanda əsil mənada bədii parça istehsalı sənayesi təşkil olunmuşdur.

Hazırda Moskva, Leninqrad, Bakı muzeylərində, həmçinin dünyanın bir çox məşhur muzeyində o zaman Təbrizdə, Ərdəbildə, Şamaxıda, Gəncədə və Azərbaycanın başqa şəhərlərində hazırlanmış parçaların çoxlu nümunəsi saxlanılır. Bu dövrdə Azərbaycanda olmuş məşhur fransız səyyahı Şarden Azərbaycan şəhərlərində yüz növdən artıq müxtəlif parçalar toxunduğunu öz gündəliyində qeyd etmişdir. Vaxtilə yüksək qiymətlərindən bu gözəl sənət nümunələrinə Venetsiya, Kenuya, Hollandiya, Fransa, İngiltərə və Rusiyada böyük tələbat olmuşdur.

O zaman Azərbaycan parçaları Rusiyada xüsusilə məşhur idi.

Məşhur rus alimi B.Denike “Şərq sənəti” adlı kitabında yazır ki, qızılbaş məxməri və zərbaf malları bu dövrdə Rusiya şəhərində alıcılar arasında çox geniş yayılmışdı.

Rusların Azərbaycan parçaları ilə ilk tanışlığına biz hələ IX-XII əsrlərin yazılı məxəzlərində rast gəlirik. Şamaxıya, Təbriz mal almağa gəlmiş rus tacirləri hələ o vaxt bu parçaların gözəlləyinə heyran qalmışdılar. Əvvəllər Azərbaycan parçaları Rusiyaya təsadüfən gətirildiyi halda, sonralar bu kütləvi şəkil alır. Moskvada Kremlin Silah palatasının arxivində Azərbaycandan alınan parçalar haqqında çox maraqlı yazılı mənbələr vardır.

Rus alimi A.Sivirin o zamankı Azərbaycan parçalarının rus ornamentinə, divar rəsminə, ikonası və xüsusən parçalarına böyük təsir göstərdiyini öz əsərində ayrıca qeyd edir.

Azərbaycan ipəyi o zaman Rusiyada o qədər məşhur idi ki, bu hətta qədim rus xalq mahnılarındakı “Sənə Şamaxı ipəyindən köynək tikdirərəm” sözlərində öz ifadəsini tapmışdır.

Qərbi Avropa ölkələri arasında Azərbaycan ipəyi ən çox İtaliyada məşhur idi. İtaliya tacirləri Azərbaycandan parça ilə yanaşı, çoxlu xammal da alırdılar. Sonralar xammaldan öz ölkələrində müxtəlif parçalar toxuyaraq, başqa ölkələrə satırdılar. İtalyan məxəzlirdi. Parçaya xas olan xüsusi şərti dekorativ qaydalarla verilən həmin lərinin birində bu ölkədə ən çox sevilən Azərbaycan ipəyinin istehsal olunduğu Şamaxı, Gəncə, Şəki, Təbriz və s. şəhərlərin adları çəkilmişdir. Əslində yüksək bədii parça istehsalı yalnız Şamaxı və Təbriz şəhərlərində mərkəzləşmişdi. Bu şəhərlərdə parça istehsalı dövrünə görə çox yüksək səviyyədə idi və ölkəyə çoxlu gəlir verirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan parçalarının belə geniş şöhrət qazanmasına səbəb təkcə onların gözəl toxunuşunda və ya davamlı olmasında deyildi. Bu parçaların qiymətli cəhəti bir də ondan ibarət idi ki, bədii xüsusiyyət daşıyan naxışlarla bəzənir və çox vaxt daha gözəl görünmək üçün həmin naxışların arasında klassik şairlərin (xüsusən Nizami Gəncəvinin) əsərlərindən alınmış obrazlar təsvir edilirdi. Parçaya xas olan xüsusi şərti dekorativ qaydalarla verilən həmin təsvirlərin əksəriyyəti Azərbaycanın bu dövrdəki miniatur sənətini xatırladır. Məşhur fransız sənətsunası Q.Mixon “Müsəlman incəsənəti” kitabında bu parçaların gözəlliyinə məftun olduğunu etiraf edərək oradakı bəzəkləri belə qiymətləndirmişdir: Onlar elə bil, “Min bir gecə” nağıllarına çəkilmiş illüstrasiyadır”.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan parçaları içərisində ən görkəmli yeri saray emalatxanalarında toxunan “Ali” və “Zərli” adlı parçalar tutur.

Bu tipli parçalar qızıl və gümüş saplara toxunduğu üçün dünya bazarlarında daha baha qiymətə satılır, çox vaxt isə qızıla bərabər tutulurdu (bu cür parçaların tərkibinin 15 faizi xalis qızıl olurdu). Belə toxuma parçaların saplarını əsasən adi toxucular deyil, zərgərlər hazırlayırdılar.

Qızıl və gümüş saplar belə hazırlanırdı: adi qızıl və ya gümüş parçasını zindan üstünə qoyub nazik vərəqə çevrilənədək döyür və bu vərəqləri qayıqvari metal alətin dəşiyindən keçəcək ölçüdə sim halına salırdılar. Qızıl və gümüş sim adətən başqa saplarla qarışıq toxunurdu.

Bu dövrdə istehsal olunmuş Azərbaycan parçalarının bədii keyfiyyətinə nəzər salsaq, onların bir çox xüsusiyyətinə İran, Hind, Türk, parçalarında da rast gəlirik. Bu həm Azərbaycan ustalarının toxuculuq sənəti sahəsində Şərqdə tutduğu mövqedən, həm də onların başqa bir çox çalışdıqlarından irəli gəlirdi.

Yazılı mənbələrdən məlum olduğu kimi hələ 1514-cü ildə türklər Təbrizi tutduqları vaxt şəxsən türk sultanı I-ci Sultan Səlimin göstərişi ilə Təbriz toxucularının böyük bir dəstəsini toxuculuq sənayesi yaratmaq məqsədilə həmişəlik İstambula köçürmüşdülər.

Bu dövrdə Azərbaycan toxucularına nəinki Türkiyədə, hətta Hindistan, Orta Asiya və başqa yerlərdə də rast gəlirik.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar (Korneli de Bruni, Övliya Çələbi və s.) bu dövrün toxucu dəzgahları: çəhrə, iynə və s. haqqında öz gündəliklərində maraqlı qeydlər etmişlər.

Həmin qeydlərdən məlum olur ki, yerli sənətkarların ayaqda hərəkətə gətirilən hündür toxucu dəzgahları: yun, xətan, ipək, saplar üçün xüsusi iyləri, çayçı, bıçaq və s. alətləri olmuşdur.

Səyyahların qeydinə görə bu toxucu alətləri nisbətən bəsit olsa da “Yerli sənətkarlar onlarda çox çevik və cəld işləyir və gözəl nailiyyətlər əldə edə bilirdilər”

Azərbaycan parçalarını bəzəyən ornament və rəsmlər onların ən qiymətli cəhətidir. Azərbaycan parçaları öz bədii tərtibatına görə üç böyük qrupa bölünür: müxtəlif dini sözlər və yaxud Şərq klassiklərinin rübailəri ilə bəzədilmiş parçalar, ornamental parçalar və süjetli parçalar.

Yazılı parçaların meydana gəlməsində, ən əvvəl islam dininin böyük rolu olmuşdur.

Keçmişdə başqa sənət nümunələri kimi, parça da həyat və məişətdə sırf əməli əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, həm də üzərindəki söz və rəsmləri ilə dini təbliğ edərək, ideoloji rol oynamışdır. Yazılar adətən parçalanmış geyimlərin, məişət əşyalarının yerlərində verilir ki, o tez gözə çarpsın.

XV əsrdən etibarən parça üzərində verilən yazılarda qurandan götürülmüş sözlər get-gedə öz əhəmiyyətini itirərək, daha çox Şərq şairlərinin şeirləri ilə əvəz olunmağa başlayırdı. Şərlər içərisində ən görkəmli yeri Hafizin, Sədinin və Nizaminin əsərləri tuturdu. Azərbaycan

ərazisində tapılmış ən qədim yazılı parça nümunəsi XVI əsrin əvvəllərinə aiddir. 1936-cı ildə Bakıda Şirvanşahlar sarayında aparılmış qazıntı zamanı köhnə qəbirlərin birində kafən yerinə istifadə olunmuş yazılı ipək parça tapılmışdır. Bu parçanın yazılarını oxuyan tarix elmləri namizədi Ə.Ələskərzadə onun fars dilində yazılmış şer olduğunu müəyyən etmişdir.

Gül-çiçək rəsmləri ilə bəzədilmiş parçalar Azərbaycan toxuculuq sənətində ən görkəmli yer tutaraq çoxluq təşkil edir.

Bu parçaların böyük bir qismi hazırda Azərbaycan Tarixi muzeyində və Azərbaycan Dövlət İncəsənət muzeyində nümayiş etdirilir.

Nəbatı ornamentlə bəzədilmiş parçaların bizə gəlib çatmış ən orijinalı XV-XVI əsrə aid edilən parça tikəsidir. Bakıda Şirvanşahlar sarayında sparılmış qazıntı işləri zamanı tapılmış bu ipək parça zərif naxışları ilə diqqəti cəlb edir. XV-XVI əsr dekorativ tətbiqi sənətimizin bir çox növündə, xüsusən daş oymalarında (Bakı Şirvanşahlar sarayının oyma bəzəkləri və s.) rast gəlinən nəbatı ornamentlər, onların icrası, kompozisiya xüsusiyyətləri bu parçada da real bir səpkidə öz əksini tapmışdır. XV-XVI əsrlərdən qalmış həmin parçanın rəngi zəngin və valehedicidir. Gözəl bir çəmənliyi andıran yaşıl rəngli bu ipək parçanın üzərində elə bil ki, gülçiçək açmış qızılı rəngli bir budaq uzanmış, budağın sağa və sola ayrılmış şaxələri ətrafı bürüyərək, parçanın ümumi fonu ilə gözəl vəhdət yaratmışdır.

Azərbaycanın parçalarının ən qiymətli məziyyəti sujetli parçalarda əks etdirilmişdir.

Parçanı insan, heyvan, quş təsvirləri ilə bəzəmək Azərbaycanda tam qədimdən məlum idi, lakin XV-XVII əsrlərdə belə səpkili təsvirlər ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Əvvəllər parçaların üzərində rəsmlər nisbətən yeksənək və sərt icra olunduğu halda XVI-XVII əsrlərə aid parçalarda biz bunun əksini görürük. Bu dövrün parçalarındakı rəsmlər, adətən lirik əhval – ruhiyyə ifadə edir, hətta müharibə və ov səhnələrini təsvir edən parçalar da lirik səpkidə olurdu.

XVI-XVII əsrlərdə toxunmuş bədii parçaların dövrün miniatur sənətinin təsiri altında yaranmasını Londonun Viktoriya və Albert muzeyində nümayiş etdirilən iki parça nümunəsi də təsdiq edir.

İpək və qızıl-gümüş saplarla toxunmuş bu parçaların birində at üstündə oturub ova çıxmış bir gənc təsvir edilmişdir. Ağac, gülçiçək və daş-qaya arası ilə çaparaq gedən atlının təsviri parça üzərində elə sənətkarlıqla toxunmuşdur ki, o, dekorativ tətbiqi sənət əsərindən daha çox yağlı boya ilə çəkilmiş tablону xatırladır.

İkinci bədii parçada təsvirlər daha çoxdur. Sənətkar burada təbiətin ən gözəl fəslı olan baharı təsvir etmişdir. Gül-çiçək açmış ağaclar arasında bir əlində piyalə, o birində isə güzə tutmuş bir gənc sanki bu füsunkar mənzərədən bihuş olmuşdur.

Azərbaycanın bədii parçaları içərisində Moskvada Kremlin Silah palatasında saxlanılan sujetli parçalarımız da görkəmli yer tutur. Bunlardan rus çarı Boris Qodunovun taxtının örtüyünü, Mixail Fyodoviç Romanovun baş geyiminin içərisindəki Şamaxı ipəyinin və şəhzadə İvan İvanoviçin xəzinəsindən götürülmüş və indi sərgidə nümayiş etdirilən qst geyiminin parçasını göstərmək olar. Axırncı parça xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu parça haqqında dünyanın bir çox məşhur sənətşünasları müxtəlif elmi araşdırmalar aparmış və məqalələr yazmışdır. Parça 1910 – cu ildə Muxendə açılmış “Müsəlman incəsənəti” sərgisində nümayiş etdirilmiş və yüksək qiymət almışdır. Mavi və qızılı rəngli saplardan toxunmuş bu qiymətli parça öz rəsmləri ilə daha çox məşhurdur. Parça üzərində icra olunmuş bu rəsmlər ardıcıl olaraq bir neçə dəfə təkrar olunan orijinal bir sujeti təsvir edir.

Adlarını çəkdiyimiz bəzək və təsvirlər XVI-XVII əsrlərdə parça üzərində əsasən üç üsulda icra olunur. Birini üsulla istənilən bəzək və rəsmlər parça ilə birlikdə toxunaraq, onun ayrılmaz hissəsini təşkil edirdi. İkinci üsulla bəzəklər hazır parça üzərinə tikilirdi. Üçüncüdə isə basma vasitəsilə həkk olunurdu.

Ədəbiyyat

1. Ç.Novruzova. "Sovet Azərbaycanın heykəltaraşlığı" Bakı, 1973
2. G.A.Qacar., Ömər Eldarov. Bakı, 2005
3. Kərimov K.Ç., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.İ., Həbibov N.D. "Azərbayc. incəsənəti" Bakı, 1992
4. R.Əfəndiyev., M.Nəcəfov., M.Tərlanov. "Təsviri incəsənət". Bakı, 1962
5. Nurəddin Həbibov. "Təsviri sənət haqqında". Bakı, 1967
6. Н.Н.Ростовцев. «Академический рисунок». Москва. 1973
7. Елсевская. «Искусства рисунки» Москва, 1990

ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО XVI - XVII ВВ*Аллахвердиева Разиyyə Гияс кызы***Резюме**

В 16-17 веках производство тканей привлекало внимание на высшей стадии развития декоративно-прикладного искусства в Азербайджане. Искусство ткачества достигает высшей ступени развития. Азербайджанские произведения становятся известными во всем мире. Причиной широкой популярности азербайджанских тканей была не только их красивая фактура или долговечность. Ценность этих изделий заключалась в том, что они были украшены художественными узорами. Для украшения этого вида ткани также использовались золотые и серебряные нити.

DECORATIVE-APPLIED ART XVI-XVII CENTURIES*Allaxverdieva Raziyya Giyas***Summary**

In the 16-17 centuries, the production of fabrics attracted attention at the highest stage of development of decorative and applied arts in Azerbaijan. The art of weaving reaches the highest stage of development. Azerbaijani works are becoming famous all over the world. The reason for the wide popularity of Azerbaijani fabrics was not only their beautiful texture or durability. The value of these products lay in the fact that they were decorated with artistic patterns. Gold and silver threads were also used to decorate this type of fabric.

*Rəyçi: Rəsulova Elnarə**İncəsənət kafedrasının 28 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 06 noyabr 2023-cü il*